

JOURNAL of SOCIAL and HUMANITIES SCIENCES RESEARCH (JSHSR)

Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi

Received/Makale Geliş 24.08.2022
Published/Yayınlanma 27.10.2022
Article Type/Makale Türü Research Article

Citation/Alıntı: Tezcan, V. (2022). Covid-19 pandemisi: Küresel bir krizin felsefesi. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 9(88), 1912-1924.
<http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.3276>

Dr. Öğr. Üyesi Vedat TEZCAN
<https://orcid.org/0000-0002-3843-9786>

Süleyman Demirel Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Radyo Televizyon ve Sinema Bölümü, Isparta / TÜRKİYE

COVID-19 PANDEMİSİ: KÜRESEL BİR KRİZİN FELSEFESİ

THE COVID-19 PANDEMIC: THE PHILOSOPHY OF A GLOBAL CRISIS

ÖZET

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), 12 Mart 2020'de Covid-19'u küresel ölçekte yaşanan bir pandemi olarak ilan etti. Covid-19'un ölümcül etkisi nedeniyle tüm uluslar pandemiye karşı çok yoğun tedbirler aldılar. Yasal bir zorunluluk olan "Evde Kal" uygulaması bu tedbirlerin en önemlilerinden biridir. İnsanlar fiziksel olarak gerçekleştirdikleri sosyal ilişkilerine yaklaşık iki yıl süreyle ara vermek zorunda kaldılar. Yaşanan bu durum iki şeyi acil hale getirdi: Bunlardan ilki en kısa yoldan virüsün ölümcül saldırısından insanları koruyacak aşıyı bulmak. İkincisi pandemiye sonlandırıp bir an evvel eski yaşam biçimine geri dönmek.

Makale söz konusu iki acil durumdan ikincisine odaklanmaktadır. Pandemi ve diğer küresel krizleri yaratan insan-dünya ilişkisiyle ilgili sorunlar ortadayken, eski yaşam biçiminin masumiyeti tartışmalıdır. Bu çerçevede çalışma, Whitehead'in felsefesini temel alarak pandemi sonrası süreçte kurulabilecek yeni bir yaşamın ontolojik imkânlarını tartışır. İkinci olarak pandemi ve din ilişkisi üzerinde durur. Bunu yaparken Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ın "ilahi uyarı" kavramını, Whitehead'in ontolojisinden hareketle yeniden yorumlar.

Anahtar Kelimeler: Whitehead, Covid-19, Pandemi, Tanrı, İlahi Uyarı.

ABSTRACT

The World Health Organization (WHO) declared Covid-19 as a global pandemic on March 12, 2020. Due to the deadly effect of Covid-19, all nations have taken very intense measures against the pandemic. The practice of "stay at home", which is a legal obligation, is one of the most important of these measures. People had to take a break from their physical social relationships for about two years. This situation made two things urgent: The first of these is to find the vaccine that will protect people from the deadly attack of the virus in the shortest way. The second is to end the pandemic and return to the old way of life as soon as possible.

The article focuses on the second of these two emergencies. The article focuses on the second of these two emergencies. The innocence of the old way of life is questionable, while the problems with the human-earth relationship that created the pandemic and other global crises are evident. In this context, the study discusses the ontological possibilities of a new life that can be established in the post-pandemic period based on Whitehead's philosophy. Secondly, it focuses on the relationship between the pandemic and religion. In doing so, he reinterprets the "divine warning" concept of Judaism, Christianity, and Islam, based on Whitehead's ontology.

Keywords: Whitehead, Covid-19, Pandemic, God, Divine Warning.

1. GİRİŞ

Covid-19 pandemisi 12 Mart 2020'de Dünya Sağlık Örgütü'nün açıkladığı pandemi ilanı ile tarihteki yerini aldı. Üzerinden geçen bunca zamana rağmen pandemi hala dünya gündemini meşgul etmeye devam ediyor. Büyük ve küçük ölçekte tüm kurumsal birimler, pandemik acil durum karşısında önlemler almada hızlı davranarak problemi atlatabilmenin telaşı içindeler. Durum bu olmakla beraber önleyici tedbirlerin pandemi karşısındaki başarısının yetersizliği ortadadır. Pandemi mutant virüslerle varlığını sürdürürken, insanların virüsle yaşamaya ilişkin tepkileri her geçen gün değişmektedir.

Makale, küresel ölçekte yaşanan Covid-19 pandemisine felsefenin söyleyebileceği bir şeyin var olup olmadığına odaklanmaktadır. Devletler söz konusu acil durumla kurumlar düzeyinde, bireyler kendi

imkânları ölçüsünde mücadele ederken, felsefe kendini içinde bulduğu bu durum karşısında ne yapabilir? Genel olarak gündelik sorunlarla ilgilenmediği düşünülen felsefe, yaşanan sağlık problemlerine bir katkı sunabilir mi? Bu sorular çalışmanın cevabını aradığı sorulardır.

Felsefecilerden insanları sağlıklarına kavuşturacak tıbbi çözümler üretmeleri beklenemez. Bu durumda pandemi karşısında felsefenin çaresizliğini ilan edip konuyu ilgili disiplinlere bırakmak mı gerekmektedir? Yoksa maske, mesafe ve aşıyla çerçevelenmiş pandemik bir olayı, bu sınırların dışına doğru zorlayarak felsefeye yer açılabilir mi? Pandeminin daha ilk günlerinde dünyanın çeşitli yerlerinden filozofların yaşanan salgına verdikleri hızlı tepkilere bakıldığında felsefenin kendini sürecin dışında görmediği anlaşılıyor. Agamben (d.1942)'in DSÖ'nün pandemi ilanının hemen sonrasında yayımladığı kısa yazıyla felsefe sürece katılmış oldu. Sonrasında yazıya gelen eleştiriler ve daha başka bağımsız yazılar, felsefenin konuya ilgisini ortaya koymuş oldu. Çeşitli yönleriyle pandemiye tartışan filozoflar felsefi literatüre katkılar sundular.

Makale, ilk bölümde Agamben'in yazısıyla başlayan felsefi tartışmayı inceler. Agamben'in pandeminin başında yayımladığı yazı, felsefecilerin kısa zamanda dikkatlerini çekmiş birçok filozof tartışmaya dâhil olmuştur. Agamben daha sonra aynı ölçekte birkaç yazı daha yazarak tartışmayı sürdürmüştür. Çalışmanın ikinci bölümünde dinlerin pandemiye yaklaşımı ele alınmıştır. Bu bölümde kutsal kitaplarda geçen pandemiyle ilgili ayetler değerlendirilerek, bu ayetlerde geçen "ilahi uyarı" kavramı incelenmiştir. Üçüncü bölümde Alfred North Whitehead'in süreç felsefesi ekseninde pandemiye farklı ve yaratıcı bir yönde düşünmenin imkânı araştırılmıştır. Whitehead'in felsefesi, hayatı değişime açık kesintisiz bir akış olarak düşünmektedir. Bu bakış açısına göre hayat, kendini her an yeniden düzenleyerek daha yüksek formlara doğru geliştirir. Bu bölümde, Whitehead'in süreç felsefesinden yararlanılarak pandemi sonrası hayatın imkânları üzerine düşünülmektedir. Diğer yandan, pandemik olaylar için kullanılan ilahi uyarı kavramı aynı felsefi bakışla analiz edilerek, konu hakkında yeni bir yorumuna ulaşılmaya çalışılmıştır.

2. PANDEMİ ve FELSEFE

2.1. Agamben'in Başlattığı Tartışma

Covid-19 pandemisi ile ilgili felsefi literatürü temsil edebilme niteliğini taşıyan ilk yazı, Giorgio Agamben tarafından 26 Şubat 2020 tarihinde yayımlandı. Bu tarihte Dünya Sağlık Örgütü henüz pandemiye küresel ölçekte bir salgın olarak ilan etmemişti. Agamben, yayımladığı bu yazıyla salgınla ilgili entelektüel hareketliliği başlatmış oldu. Farklı ekol ve düşünceden birçok filozof, Agamben'in yazısı üzerine aynı hızda değerlendirmeler yaptılar. Eleştirel niteliği ağır basan bu yazılarda filozoflar, Agamben'in düşüncesine farklı açılardan itirazlar geliştirirken, konuyla ilgili kendi bakış açılarını da ortaya koydular. Son derece kıymetli bu düşüncelerden entelektüel dünyanın faydalanacağı açıktır.

Agamben'in yazısıyla başlayan felsefi hareketliliğin önemli yanlarından birisi, felsefenin somut olaylara karşı nasıl tepkiler verebileceğini göstermesidir. Çoğunlukla gündelik hayatın somut problemleri karşısında sesiz kalmayı tercih eden felsefe, pandemi karşısında alışılmışın dışında bir tavır sergiledi. Pandemi henüz küresel bir örgüt tarafından ilan edilmeden önce felsefe, Agamben'in yazısıyla kendine pozisyon edinmeye başladı. Çağdaş filozoflar, Covid-19 pandemisi karşısında sakin tavırlarını koruyamadılar.

Agamben, Covid-19 pandemisi hakkında ilk yazısını 26 Şubat 2020 tarihinde Türkçeye "*Bir Salgının İcadı*" olarak çevrilebilecek "*L'invenzione di un'epidemia*" başlığı altında yayımladı. "*Metin aynı gün, komünist günlük gazete Il Manifesto'da "Lo stato d'eccezione provocato da un'emergenza immotivata" (Gerekçesiz Bir Acil Durumun Tetiklediği İstisna Hali) başlığıyla yayımlandı*" (Yücefer, 2020). Bu yazı akademik olmaktan daha ziyade, yazarın konu üzerine kısa notları ya da düşünsel denemeleri olarak kabul edilebilir. Ancak Agamben'in otoritesinin etkisiyle dikkatleri üstüne hızlıca çeken yazı, farklı disiplinlerden düşünce adamlarını tartışmaya kışkırttı.

Agamben'in yazılarına verilen tepkilerde temel olarak iki tür eleştiri dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, söz konusu yazıların Agamben'in düşüncelerine karşı yargılayıcı ve suçlayıcı nitelikleridir. Bu yazılara bakıldığında hepsinde ortak bir tema öne çıkar. Bu temaya göre; ölümcül bir sağlık problemlerine yönelik Agamben'in geliştirdiği düşünceler, felsefeden çok komplo teorilerine yakındır (Yücefer, 2020). Yazının erken yayım tarihi, pandemi için kullanılan "icat" kavramı, metin içerisinde bahsedilen özgürlüğü kısıtlayıcı varsayımsal yasaklar... Agamben'in tek bir yazıda ileri sürdüğü bu radikal iddialar, ona yönelik eleştirileri bir yönüyle haklı kılmaktadır.

Agamben, iki farklı başlıkla yayımlanan ilk yazısına sert bir cümleye giriş yapar: “*Varsayımsal bir korona virüs salgınına karşı alınan hummalı, irrasyonel ve hepten yersiz acil durum önlemlerine anlam verebilmek için “İtalya’da SARS-CoV2 salgını yoktur” diyen İtalya Ulusal Araştırma Konseyi’nin (NRC) açıklamasından başlamalıyız.*” (Agamben, 2020a). Agamben, yazının daha ilk cümlesinde titizce seçtiği kavramlarla, konu hakkındaki negatif yargısını açıkça ortaya koyar. Daha sonra değişmesi beklenebilecek bu tavır, pandeminin etkisini arttırması, konu hakkında görsel ve işitsel haber verilerin çoğalmasına rağmen değişmez. Agamben, sonraki yazılarında üslubunu yer yer daha da sertleştirerek olaydaki ilk pozisyonunu korumaya devam eder.

Agamben’in pandemi olayı karşısındaki radikal tavrının ilk referansı, İtalya Ulusal Araştırma Konseyi (NRC)’nin İtalya’da Sars-CoV2 salgını yoktur açıklamasıdır. Agamben konseyin ilgili açıklamasını yazısında doğrudan aktararak, bu açıklamada ortaya konulan verilerin hükümetçe yaratılan panik havasına karşılık gelmediğini söyler. Agamben’e göre % 80-90 oranında vakanın hafif semptomlar gösterdiği, hastaların sadece % 4’ünün yoğun bakım tedavisine ihtiyaç duyduğu bir olay karşısında, İtalya’nın tüm bölgelerinde gündelik yaşamın askıya alınması kabul edilebilir değildir. Agamben elindeki NRC verilerine dayanarak hükümetin verdiği tepkiyi eleştirir. Filozofa göre bu tepkinin arkasında açıklanandan farklı iki tür gerekçe vardır. Bunlardan ilki, İtalyan hükümetinin yaşanan/yaratılan bu panik durumundan politik anlamda faydalanma arzudur. Agamben’e göre yetkililer, pandemiyle yaşanan istisnai durumu abartarak faşizan uygulamalarını normal bir yönetim paradigması olarak kullanmak istemektedirler. Agamben bu duruma dair eleştirisini şöyle dile getirir: “*Terörizmin istisnai önlemler almaya bahane olarak kullanılma ihtimali tüketildiğinde, bir salgın icat etmenin, her türlü kısıtlamanın ötesinde böylesi önlemleri genişletmeye ideal bir bahane olduğu pekâlâ söylenebilir.*” (Agamben, 2020a).

Agambenin ikinci açıklaması, birinciyle kökensel bir ortaklığa sahiptir. Filozofa göre, son yıllarda bireylerin bilincine yayılan kolektif panik hali pandeminin yarattığı korkuyla artmıştır. Bu durum hükümetlerin arzu ettiği güvenlik eksenli yönetim paradigmaları için son derece elverişli bir zemin yaratmıştır. Agamben’e göre yetkililer, kitlesel panik psikolojisinin yarattığı imkândan faydalanarak, güvenlik arzusu lehine özgürlükleri kısıtlayıcı uygulamalara hız vermektedirler (Agamben, 2020a).

Agamben 18 Mart 2020’de “*Hayatta Kalmaktan Başka Ahlaki Değeri Olmayan Toplum Nedir?*” başlıklı ikinci yazısını yayımlar. Bu yazının odaklandığı konu, yetkililere istisnai hal uygulamaları için imkânlar sunan panik halinin yaratacağı olumsuzluklardır. Agamben’e göre bu durum, yaşanan sağlık problemlerine çare olmaktan ziyade daha insani bir soruna neden olacaktır. Filozof bunu şu şekilde dile getirir:

“*Sorun, hastalığın ciddiyeti hakkında fikir vermek değil, bu salgının etik ve politik sonuçlarını sorgulamaktır. Ülkeyi felç eden panik dalgasının gösterdiği ilk şey toplumumuzun artık çıplak hayattan başka bir şeye inanmadığıdır. İtalyanların pratikte her şeyi, normal yaşam koşulları, sosyal ilişkiler, iş, hatta arkadaşlıklar, duygusal yakınlıklar ve dini & politik kanaatler, hastalanma tehlikesine feda etmeye hazır oldukları açıktır. Bu çıplak hayat ve onu kaybetme tehlikesi insanları birleştiren bir şey değil, onları kör eden ve ayıran bir şeydir.*” (Agamben, 2020b).

Agamben’e ilk itiraz, yayımlanan ilk yazının bir gün sonrasında Fransız filozof Jean-Luc Nancy (d.1940)’den gelir. “*Viral İstisna*” başlıklı yazısında Nancy, Agamben’in konuyla ilgili ileri sürdüğü fikirlerin zayıflığına dikkat çeker. Nancy’e göre Agamben’in Covid-19 pandemisini normal griplerle kıyası yanlıştır. Normal grip vakalarına karşı etkili olduğu kanıtlanmış aşuların varlığı ortadayken, tüm dünyayı tehdit eden korona virüs pandemisini sıradan grip vakalarıyla eşitlemek mümkün değildir (Nancy, 2020). Ayrıca Nancy’e göre hükümetlerin istisnai hali yaratmak için pandemi gibi bir olayı kullanabileceğine dair fikir, zorlama bir fikirdir. Nancy kısa yazısında, Agamben’in bu türden düşüncelerini değerlendirirken sonuca ulaşmak için çok uğraşmaz. Filozofa göre “*Agamben hata yapmıştır ve hata yapmak mümkündür.*” (Nancy, 2020).

Nancy’nin ardından tartışmaya İtalyan filozof Roberto Esposito (d.1940), “*Tamamen Tedavi Edilinceye Dek*” başlıklı yazısıyla katılır. Esposito bu yazısında hem Agamben’e hem de Nancy’e, Foucault’un biyopolitika kavramı çerçevesinde itiraz eder. Ancak şunu söylemek gerekir ki Esposito’nun eleştirisinin geri planındaki felsefi bakış, Agamben’in düşüncelerine oldukça yakındır. Esposito’ya göre de pandemi ve siyaset arasında biyoloji ve politika ilişkisine benzer bir ilişki vardır. Foucault’un “*Cinselliğin Tarihi*”nde açığa çıkardığı gibi politikanın biyolojiyle yakın ilişkisini pandemi olayında görmemek hata olur. Esposito bu durumu şöyle ifade eder:

“Gözleri gören kimsenin sürekli biyopolitikaya başvurulduğunu inkâr edemeyeceği bir gerçek. Biyoteknolojinin, bir zamanlar doğal kabul edilen doğum ve ölümden tutun biyo-terörizme, göç idaresine ve farklı ciddiyet derecelerinde salgınlara müdahil oluşuna kadar bugün tüm siyasal çatışmaların merkezinde siyaset ve biyolojik yaşam ilişkisi vardır.” (Esposito, 2020).

Ancak, Esposito'ya göre biyoloji ve politika arasındaki bu ilişkiye rağmen, mevcut pandemiyi Foucault'nun teorisi içine yerleştirmekte acele edilmemelidir. Filozofa göre dikkat edilmesi gereken husus, politika ve biyoloji arasında yaşanan yakınlaşmanın yarattığı karmaşada, görünmez hale gelebilecek ayrımların önemidir. Bu ayrımların asimilasyonu olayın anlaşılmasında kör edici etki yapabilir. Esposito yazısında *“şahsen maksimum güvenli hapisanelerle Po ovasında iki hafta karantinayı ne şekilde olursa olsun birbiriyle karıştırmaktan kaçınırım.”* (Esposito, 2020) diyerek, korona virüs pandemisinin ayrımlarını vurgular. Esposito'ya göre uzun vadeli süreçlerle korona virüs gibi güncel olayları farklı düzlemlerde ele almak, değerlendirme hataları yapmaktan herkesi koruyacaktır.

Yaşanan pandemi olayına hemen tepki veren filozoflardan birisi de Salvoj Zizek (d. 1949)'dir. Zizek, bu süreçte konuyla ilgili görüşlerini beyan eden birçok makale yayımladı. Filozof bu yazılarında, pandemiyle kurulacak ilişkiyi olumlu yönde düşünmeye teşvik eden fikirlere yer verdi. Zizek'e göre korona virüs pandemisi her şeyden önce, *“Şimdiye kadar yaşadığımız haliyle devam edemeyeceğimizi ve radikal bir değişimin gerekli olduğunu gösteren bir işarettir.”* (Zizek, 2020a). Bu işaretin gösterdiği gerçeği görebilenler için yaşanan durum, olumlu ve olumsuz yönleriyle çok boyutlu olarak değerlendirilmeye muhtaçtır. Zizek'e göre pandeminin hastalık ve ölüm gibi son derece ağır neticelerinin yanında, hiçte hafife alınmaması gereken başkaca zararları da vardır. Örneğin pandemi, sahte haberler, paranoyak komplo teorileri, ırkçılık gibi toplumda patlamaya hazır ideolojik virüsleri tetiklemiştir. Yine, makul karantina önlemleri çerçevesinde geliştirilen pratikler, ideolojik baskı araçlarının kullanımını kolaylaştırmıştır. Filozofa göre bunlar insanlık sürecinde elde edilen siyasi, politik, hukuksal kazanımlar açısından üzücü gelişmelerdir. Ancak tüm bunlara rağmen pandemi gibi bir olaydan dahi çıkarılabilecek olumlu sonuçlar olabilir (Zizek, 2020a).

Zizek'e göre pandemi, tüm ulusları bazı sorulara cevap vermeye zorlamaktadır. Bu sorular şöyle özetlenebilir: Bugün olandan farklı bir toplum hayali mümkün müdür? Ulus devletlerin neden olduğu kısıtlamaları aşabilecek, küresel dayanışma ve yardımlaşmanın esas alındığı yeni örgütlenme biçimleri daha ne kadar ertelenebilir? Özetle küresel bir kominizim ve orman kanunları arasında insanlık nasıl bir tercih yapmalıdır? Zizek'e göre bu sorular yaşanan olaya karşı verilen fazlaca bir tepki gibi görülebilir. Ancak durum böyle değildir. Dünya içinden geçilmekte olan an itibarıyla, başta pandemi olmak üzere birçok ciddi problemle karşı karşıyadır. Küresel iklim krizi, kuraklık, kıtlık vb. sorunlar kapıdadır. Filozofa göre yapılması gereken *“Tüm bu olaylarda cevap paniğe kapılmak değil, bir tür küresel koordinasyon oluşturmak için acilen canla başla çalışmaktır.”* (Zizek, 2020a).

Zizek'in konuyla ilgili *“Gözetlemek ve Cezalandırmak mı? Evet, Lütfen!”* başlıklı yazısı, Agamben'in ilk yazısına doğrudan bir cevap niteliğindedir. Zizek bu yazıda, ulus devlet ve uluslararası kurumların insiyatif kullanarak olağanüstü koşullarda uygulanabilecek önlemleri almaları gerektiğini savunur. Zizek'in bu yaklaşımı, Agamben'in hükümetlerin pandemiyi bahane ederek kullanacaklarını ileri sürdüğü olağanüstü hal koşullarına onay vermek anlamına gelir (Zizek, 2020b).

Pandeminin ilanından kısa bir süre sonra entelektüel dünyanın katkılarıyla büyüyen tartışma, dikkat çekici niteliktedir. Felsefenin konuya yaklaşımıyla ilgili fark bu tartışmada ortaya çıkmış olur. Pandeminin üzerinden geçen zamana rağmen hem yazılı basın hem de çevrimiçi platformlarda pandemi-felsefe ilişkisi üzerine çalışmalar bugün de devam etmektedir. Üzerinden üç yıl geçmesine rağmen hala yok edilemeyen virüsün, bu tartışmaları besleyeceği açıktır.

Gelinen bu aşamada dinlerin pandemiye yaklaşımına bakarak, makalenin özel hedefine bir adım daha yaklaşılabilir. Üç Sami dinin kutsal metinlerinde pandemi hakkında söylenenler bu bölümün konusunu oluşturacaktır.

3. PANDEMİ ve DİN

Covid-19 pandemisi tüm dünyayı etkisi altına alan ölümcül niteliğiyle, insanoğlunun olağan yaşamını çok boyutlu değişimlere zorladı. Beslenme, eğitim, çalışma, kültür ve sosyal alışkanlıklar üzerinde etkiler gösteren pandemi, dini hayatı da etkiledi. Üç büyük dinin mensupları pandeminin dünya sağlık örgütü tarafından ilanından bu yana, kamusal alanda gerçekleştirdikleri ibadetlerini uygulamada sorun

yaşadılar. Salgının pik yaptığı dönemlerde artan bu sorunlar, vaka sayısının azalmasına rağmen tamamen ortandan kalkmış değildir.

Eksiklikler mevcut olmakla beraber, insanoğlunun Covid-19 pandemisine karşı küresel ölçekte verdiği mücadele başarılı sayılabilir. Pandeminin yayılma gücüne karşı engelleyici faktörlerin geliştirilmesi, problemle baş etme açısından büyük önem arz etmektedir. Bu konuda önemli bir nokta, söz konusu engelleyici faktörlerin hayata geçirilmesinde toplumsal organizasyonların üstlendiği rolle ilgilidir. Sürecin başından itibaren sağlık kurumları başta olmak üzere, tüm toplumsal örgütlenmeler pandemiye karşı ortak bir tavır aldılar. Aksi bir durum söz konusu olup, toplumsal organizasyonlar kötü bir sınav vermiş olsalardı pandemiyle mücadelede başarısız olunabilirdi. Bu çerçeveden bakıldığında, toplumsal örgütlenme biçimlerinin önemi bir kez daha öne çıkmaktadır.

Din en önemli toplumsal örgütlenme biçimlerinden biridir. Pandemi sürecinde dini hayat, tarihte yaşadığı en sıra dışı deneyimlerden birine maruz kaldı. Tüm dünyada din mensupları, inançlarında uygulaya geldikleri kurumsal pratiklerden uzaklaşmak zorunda kaldılar. Hristiyanlık, İslam, Yahudilik, Hinduizm ve diğer dinler, kamusal alanda gerçekleştirilen birçok dini uygulamaya ara verdi. Hristiyanların haftalık kilise ayininden, paskalya ibadetine, Müslümanların Cuma namazından, hac ibadetine kadar birçok ibadet, pandeminin başında geçici olarak durduruldu. Daha sonraları gerekli sağlık koşulları gözetilerek yerine getirilmesine izin verilen bu ibadetler, belki de tarihlerinde ilk kez böyle bir uygulamayla karşı karşıya kalmış oldular (Apalı,2021). Şimdi adı geçen bu dinlerden Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ın kutsal kitaplarında pandemi kavramının nasıl işlendiğine bakarak, kavramın bu dinlerdeki yerini görmeye çalışalım.

3.1. Yahudilik ve Pandemi

Yahudi kültürü, salgın hastalıkları konu edinen geniş bir literatüre sahiptir. Yahudiliğin kutsal kitabı Tevrat, salgın hastalıklara değişik ayetlerde birçok kez değinir. Bu ayetlere göre insan-Tanrı arasındaki ilişkinin bozulduğu durumlarda salgın hastalıklar bir ceza ya da uyarı olarak devreye girerler. Tanrı'ya isyan ve işlenen büyük günahlar gibi temel sebepler, salgın hastalıkların İsrailoğulları'na ceza olarak gönderilmesi için yeterlidir.

Tevrat, Tanrı'nın İsrailoğullarını salgın hastalıklarla uyarısının açık örneklerinden birisini Levililer kitabında verir. Bu ayetlerde İsrailoğulları Tanrı'ya karşı itaatsizliklerinin bedeli olabilecek çeşitli belalarla uyarılır. Salgın hastalıklar bu belalardan birisidir:

“Ve eğer bana karşı yürür ve beni dinlemeğe razı olmazsanız, suçlarınıza göre üzerinize yedi kat daha bela getireceğim. Ve yaban hayvanlarını aranıza göndereceğim ve sizi çocuklarınızdan edecekler ve hayvanlarınızı kıracaklar ve sayınızı çok azaltacaklar; ve yollarınız ıssız kalacak. Ve benim tarafımdan bunlarla da ıslah edilmezseniz ve bana karşı yürürseniz; o zaman ben de size karşı yürüyeceğim; ve ben de suçlarınız için sizi yedi kat vuracağım. Ve üzerinize ahdin öcünü alan kılıcı getireceğim; ve şehirlerinize toplanacaksınız; ve aranıza veba göndereceğim; ve düşman eline verileceksiniz.” (Tevrat, Levililer 26:21-25).

Benzeri bir uyarı 2. Tarihler 7:13–14 ayetlerinde yapılır:

“Eğer gökleri kaparsam ve yağmur olmazsa, eğer yeri yiyip bitirsin diye çekirgeye emredersem ve kavmin arasına veba gönderirsem, eğer ismimle çağırılan kavmim kendilerini alçaltırlarsa ve dua edip yüzümü ararlarsa ve kötü yollarından dönerlerse; o vakit gökten işiteceğim, ve onların suçunu bağışlayacağım ve memleketlerine sağlık vereceğim.”

Tevrat'ta, Tanrı'nın öfke ve gazabını üzerlerine çekmeleri nedeniyle İsrailoğullarının çok kereler kötücül hastalıklara maruz kaldıkları nakledilir. Bu ayetleri şu şekilde sıralamak mümkündür: “Çıkış 5/1-4, 9/13-15; Levililer 26/25-26; Sayılar 11/32-33, 14/11-12, 14/36-37, 16/44-50, 25/7-9, 31/16; Tesniye 28/21; Mezmurlar 78/50; 91/1-10, 106/28-30; Hezekiel 5/11-12, 14/19-21, 15/17, 28/23, 33/27; Yeremya 14/11-12, 21/6-9, 24/10, 29/17-19, 32/24, 38/2, 42/17; Zekarya 14/15, 18; II. Samuel 24/10-15” (Önal, 2020: 418).

Tevrat'ın İsrailoğullarını merkeze alan söyleminden, Tanrı'nın salgın hastalık uyarısını sadece İsrailoğullarına has kıldığı anlaşılmalıdır. Tanrı gücünü göstermek için tüm insanlar arasında salgın hastalıkları yayabilir. Tevrat'ta bu duruma şöyle işaret edilir:

“Ve Rab Musa’ya dedi: Sabahlayın erken kalk ve Firavunun önünde durup ona de: İbranîlerin Allah’ı Rab şöyle diyor: Kavmimi salıver ki, bana ibadet etsinler. Çünkü bütün dünyada benim gibisi olmadığını bilesin diye bu defa senin yüreğine ve kullarına ve kavmine bütün belâlarımı göndereceğim. Çünkü şimdi elimi uzatmış olsa idim ve seni ve kavmini veba ile vurmuş olsa idim, sen de yerden kesilmiş olurdu; fakat gerçekten bunun için, ismim bütün dünyada ilân olunsun diye sende kudretimi göstermek için, seni durdurdum.” (Tevrat, Mısır’dan Çıkış 9: 14-17).

Yahudi inancına göre tüm bu ayetler insanların isyan ettiklerinde Tanrı tarafından cezalandırılacaklarını göstermektedir. Günümüzde de bazı Yahudiler, Tevrat’ta anlatılan bu tür tarihi olayları referans göstererek, yaşanan korona virüs salgınına ilahi bir azap ve ceza olarak yorumlamışlardır (Önal, 2020: 418).

3.2. Hristiyanlık ve Pandemi

Hristiyanlığın kutsal kitabı İncil’in salgın hastalıklarla ilgili genel hitabı Tevrat’la kesişir. Eski Ahit’te olduğu gibi İncil’de de salgın hastalıklar, Tanrı’nın sınırsız gücünün bir ifadesidir. Yeryüzünde işlenen günah ve sapkınlıkların cezası olarak salgınlar, Tanrı’nın doğru yoldan çıkan insanları uyarı biçimidir. İncil, Luka 21:11 *“Şiddetli depremler, yer yer kıtlıklar ve salgın hastalıklar, korkunç olaylar ve gökte olağanüstü belirtiler olacak.”* ayetiyle bu uyarıya işaret eder. Ayrıca, Hristiyanlıkta mistik bir değere sahip *“Yedi Mühür”* anlatısının konu edildiği ayetler de salgın ve teoloji ilişkisinin anlaşılması açısından önemlidir. İncil’in Vahiy bölümünde geçen hikâyenin salgın hastalıklarla ilgili kısmı şöyledir:

“Kuzu dördüncü mührü açınca, “Gel!” diyen dördüncü yaratığın sesini işittim. Bakınca soluk renkli bir at gördüm. Binicisinin adı Ölüm’dü. Ölüler diyarı onun ardınca geliyordu. Bunlara kılıçla, kıtlıkla, salgın hastalıkla, yeryüzünün yabancı hayvanlarıyla ölüm saçmak için yeryüzünün dörtte biri üzerinde yetki verildi.” (İncil, Vahiy 6:7-8).

İncil’in salgın hastalıklarla ilgili Tevrat’la kesişen yönleri, İsa’nın hastalıklara şifa verici vasfıyla farklı bir boyuta taşınır. İncil, İsa peygamberin bu özelliğinden şu şekilde bahseder: *“İsa bütün kent ve köyleri dolaşarak havralarda öğretiyor, göksel egemenliğin Müjdesi’ni duyuruyor, her hastalığı, her illeti iyileştiriyordu.”* (İncil, Matta 9:35). Yine İncil, Markos 3:10 ayetinde *“Birçoklarını iyileştirmiş olduğundan, çeşitli hastalıklara yakalananlar O’na dokunmak için üzerine üşüşüyordu.”* denilerek İsa peygamberin bu özelliği vurgulanır.

İncil’in söz konusu ayetlerine göre Tanrı, İsrailoğullarını kurtarmak için onlara oğlunu göndermiştir. Bu durum Tanrı’nın mutlak gücünü sadece belalar ve hastalıklar göndererek göstermediğinin kanıtıdır. Hristiyan teolojisine göre gücü her şeye yeten Tanrı, bela ve şifayı insanlar üzerindeki kutsal amacını gerçekleştirmek için birlikte verebilir. Dolayısıyla İsa’nın şifa verici vasıflarını bu yönde okumak gerekir.

Tüm bu söylenenlerden hareketle Yahudilik ve Hristiyanlığın pandemi konusuna ortak bir noktadan hareket ettikleri söylemek mümkündür. Her iki dinde de salgın hastalıklar, Tanrı’nın insanlar üzerindeki ulvi amaçlarını gerçekleştirmek için kullandığı bir tür araçtır. Doğru yaşam biçimini kabule yanaşmayan ya da önceleri sahip oldukları erdemlerden uzaklaşan insanlar salgınlar aracılığıyla uyarılırlar. Yahudilik ve Hristiyanlık bu anlamıyla pandemiye iyileştirici bir vasıf yükleyerek, geleneksel kültürlerinde her zaman yaşıtmışlardır.

3.3. İslam ve Pandemi

Müslümanların yaşadığı coğrafyalarda salgın hastalık algısı, Yahudi ve Hristiyan kültürlerindeki algıdan çok uzak değildir. Bu durumun temel nedeni Kur’an’ın salgın hastalıklara yaptığı atıflardır. Kur’an, insan-Tanrı-dünya ilişkisinin bozulduğu, tanrısal yasaların insan tarafından ihlal edildiği durumlarda yeryüzünde bela ve musibetlerin vuku bulabileceğini haberler verir. Bu anlamda Kur’an, Tevrat ve İncil geleneğinde kabul görmüş salgın hastalık söylemini sürdürür.

Yukarıda Yahudilik ve Hristiyanlıkta salgın hastalıklarla ilgili öne çıkan iki kavramın, “Tanrısal ceza” ve “Tanrısal uyarı” kavramları olduğu söylendi. İslam kültüründe de konu aynı kavramlar çerçevesinde tartışılır. Aynı şekilde ceza ve uyarı kavramlarının farklı yorumlarından kaynaklanan kamplaşmalar, Yahudilik ve Hristiyanlıkta olduğu gibi İslam kültüründe de görülmektedir. Geçmişte ve günümüzde bu kavramların değişik yorumları, salgın hastalıklara karşı farklı tutumlar geliştirilmesine neden olmuştur.

İslam kültüründe salgın hastalıklarla ilgili teolojik tartışmalara bakıldığında bazı kavramların dikkat çektiği görülmektedir. Bunlar: Emanet, sorumluluk, kulluk ve imtihan kavramlarıdır. Kur'an'a göre yeryüzüne halife olarak tayin edilen insan, dünyanın fiziki ve etik imarıyla görevlendirilmiştir. Ahzâb suresi 72. ci ayette bu konu şu şekilde anlatılır: “*Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yükledi. Çünkü o çok zalimdir, çok cahildir.*” İslam'a göre kendisine hilafet tevdi edilen insan, aynı zamanda verilen görevin tüm sorumluluklarını da yüklenmiştir (Kur'an-ı Kerim 51:56). Bu sorumluluk çerçevesinde o çeşitli imtihanlara tabi tutulur (Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı [DİYKB], 2020).

Kur'an'a göre insanın tabi tutulduğu imtihanlardan birisi hastalıklardır. İslam kültüründe imtihan, insanın kulluk görevini yerine getirirken maruz kaldığı bela ve musibetleri ifade eder. Bu bela ve musibetlerden kasıt, evlat kaybı, mal ve mülkünün yitirme, doğa felaketlerine maruz kalma, veba, taun, verem gibi hastalıklar ve bu hastalıkların neden olacağı ölümlerdir (Önal, 2020: 427). Kur'an, insanın denenmesi amacıyla gönderilen bu bela ve musibetlerin, Allah'ın izni olmadan hiçbir şekilde gerçekleşmeyeceğine işaret eder: “*Yeryüzünde vuku bulan veya başınıza gelen hiçbir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce bir kitapta yazılı olmasın. Kuşkusuz bu Allah'a göre kolaydır.*” (Kur'an-ı Kerim 57:22). “*Allah'ın izni olmadan hiçbir musibet başa gelmez. Kim Allah'a iman ederse Allah onun gönlünü doğruya yöneltir. Allah her şeyi bilmektedir.*” (Kur'an-ı Kerim 64:11).

Kur'an'a göre Allah'ın sonsuz ilminde mevcut olan bela ve musibetler sadece cezalandırma amacıyla kullanılmaz. Bela ve musibetler kulların Allah indindeki derecelerini arttırma amacıyla da uygulanabilir. Eyüp peygamberin başına gelenler bu ilahi uygulamaya örnek olarak verilebilir. Allah'ın seçilmiş kullarından Eyüp peygamber, haiz olduğu masumluk sıfatlarına rağmen başına gelen musibete karşı ne yapacağını ölçülmesi için ağır hastalıklara uğratılmıştır. Kur'an'da bu konu şu şekilde aktarılır: “*Eyyüb'u da hatırla. Hani o Rabbinde, "Şüphesiz ki ben derde uğradım, sen ise merhametlilerin en merhametlisin" diye niyaz etmişti.*” (Kur'an-ı Kerim 21:83).

Tüm bu söylenenler Tevrat, İncil ve Kur'an'ın ilahi uyarı kavramına ortak bir perspektiften yaklaştığını göstermektedir. Buna göre üç dinde de Tanrı, insanlar için iyiyi isterken onları bu konuda çeşitli açılardan uyarır. Özellikle insanlar, Tanrı'nın onlar için seçtiği yaşam biçiminden saptıklarında bu uyarıya maruz kalırlar. Bu tür ayetlerin geleneksel yorumu, ilahi çizgiden sapan insanların doğru yola dönmeleri şeklindedir. Bu yoruma göre ilahi uyarı, bozulmuş yaşam biçiminin yeniden düzeltilmesi için yapılır. Uyarıyı kabul etmeyen insanların durumu ise üzerlerine gönderilecek belalarla şekillendirilir.

Üç dinsel gelenekte de birbirine benzer yorumlara tabi tutulmuş “ilahi uyarı” kavramını başka bir yönüyle düşünmek mümkün müdür? Kanaatimizce Whitehead'in süreç felsefesi söz konusu kavramı bir başka açıdan düşünmeyi sağlayacak ontolojik bir perspektif sunar. Şimdi Whitehead'in süreç felsefesi ekseninde konuyu inceleyerek bu perspektifi ortaya koymaya çalışalım.

4. WHITEHEAD'İN SÜREÇ FELSEFESİ ve PANDEMİ

4.1. Whitehead'in Süreç Felsefesi ve Yaratıcılık

Filozof David Ray Griffin (d.1939)'e göre Whitehead'in felsefesi panexpersiyonist bir felsefedir. Deneyim dışı gerçekliklerin reddedildiği bu felsefede varlığın ortaya çıkarıcı süreç, yaratıcı bir deneyim olarak tanımlanır. Griffin'e göre “*Atom altı parçacıklardan insan zihinlerine kadar her gerçek şey, yaratıcı deneyimin cisimleşmesidir. Bu hem deneyimin ve hem de kendi kendini belirleme gücünü içeren yaratıcılığın; illüzyonlardan, epifenomenlerden veya ortaya çıkmış özelliklerden ziyade sadece doğal olduğu anlamına gelir.*” (Griffin, 1998: 42).

Whitehead'e göre yaratıcı deneyimin temel özelliği akışkan bir yapıda olmasıdır. Filozofun süreç ontolojisine göre sürekli değişim içindeki bilfiil şeyler kesintisiz olarak birbirlerini etkiler. Bu anlamda Whitehead'e göre:

“*Äleme hâkim olan, oluş'tur. Bu gerçeği göremeyen ya da ona hak ettiği önemi veremeyen klasik cevherci/tözcü metafizik görüş, süreç fikrini savunanlara göre, birçok hatanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Cevhercilik (substansiyalizm), adından da anlaşılacağı üzere, cevherleri esas alır ve tecrübeyi/deneyimi arazlara bağlar.*” (Aydın, 2000: 40).

Oysa Whitehead'e göre oluş halindeki deneyimin ardında değişmeden sabit kalan tözsel bireysellikler yoktur (Turan, 2003).

Griffin'e göre Whitehead'in felsefesi, bilfiil durumların anlık olaylar olduklarını söyleyen ve bu olayların ortaya çıkış süreçlerini en yetkin biçimde ifade eden yegâne felsefedir (Griffin, 1998: 43). Whitehead, ontolojisindeki bu durumu izah için bir takım teknik kavramlar icat eder. Bunlar bilfiil şey ve bilfiil durum kavramlarıdır. Filozof gerçekliği tanımlamak için bu kavramları kullanır. Ona göre gerçeklik, temelde bilfiil şey veya durumdur. Griffin, bilfiil durumların bu özelliğini şu şekilde aktarır: Bilfiil durumlar “*Bir yanda saniyenin milyarda birinde meydana gelen atom altı olayların, öte yanda ise belki de bir saniyenin onda birinde meydana gelen insan deneyimi vesilelerini içeren bir yelpazede değişebilen miktarlarda sürebilirler.*” (Griffin, 1998: 43).

Whitehead'e göre söz konusu meydana gelme sürecinde rol oynayan bir diğer önemli kavram “prehension/kavrayış”dır. Oluş süreci içindeki şeyler birbirlerini kavrayarak var olurlar (Whitehead, 2001: 125). Negatif ve pozitif özellikleriyle kavrama etkinliği üç unsurdan meydana gelir: Suje, veri, subjektif form. Suje kavramayı gerçekleştiren bilfiil şeyken, veri sujenin kavradığı içeriktir. Subjektif form ise sujenin veriyi kavrayış tarzıdır (Aydın, 2000: 44). Whitehead'e göre hem fiziksel hem de kavramsal anlamda gerçekleşen kavrayış, bilfiil durumun ortaya çıkmasının en önemli aşamalarından biridir.

Whitehead, felsefi sisteminde burada detaylı şekilde inceleme fırsatı olmayan başka birçok teknik kavram icat etmiştir. Bilfiil şeylerin bir araya gelerek oluşturdukları birlikteliği ifade eden *Nexus* 'dan, *Ezeli Objeler*'e kadar birçok kavram, sistem içinde önemli görevler üstlenir. Oluş sürecinde işleyen dinamik ilişkileri ifade için yaratılan bu kavramlar, filozof tarafından başta “Process and Reality” olmak üzere çeşitli kitaplarda detaylıca açıklanır.

Whitehead'in felsefesinde oluş deneyimine yön veren bir ilkedden bahsedilebilir mi? Filozofun bu soruya cevabı olumludur. Whitehead'e göre deneyimin ardında yatan ontolojik esas haz ilkesidir. Buna göre haz tüm deneyimi belirler. “*İnsani ya da elektronik hiç fark etmeksizin sürece ait her bir unsur haz sahibidir.*” (Cobb ve Griffin, 1976: 16). Burada dikkat edilmesi gereken husus, süreç felsefesinde hazın bilinçli bir varlığın deneyimine indirgenmediğidir. Whitehead'in sisteminde deneyim sadece bilinçli varlıkların etkinliğiyle özdeşleştirilemez. Aksine bilinç, deneyimin bir neticesi olarak sürecin bir ürünüdür. Dolayısıyla deneyimin temel prensibi olan haz, ayırım gözetmeksizin ontolojik yapının tüm unsurları için geçerlidir (Griffin, 2007: 59). Aktüel olmak hazı arzulayan bir deneyim durumu olmaktır (Cobb ve Griffin, 1976: 16).

Whitehead, bilfiil şeylerin haz prensibi çerçevesinde nasıl hareket ettiğini anlatmak için estetiğin “güzellik” kavramından yararlanır. Filozofa göre estetiğin temel kavramı güzellik, hazla olan ilişkisi üzerinden ontoloji temellidir. Ontoloji ve estetik arasındaki bu ilişki aynı zamanda teolojik bir karakter taşır; çünkü Whitehead'e göre Tanrı dünyada güzelliğin artmasını arzu eder. Bu nedenle evrenin teleolojisi güzelliğin üretilmesi yönünde işler (Whitehead, 1969: 341). Güzellik kavramı bağlamında gelişen ontoloji, estetik ve teoloji ilişkisinin nasıl işlediğini görmek için Whitehead'in estetik görüşüne kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Süreç felsefesinde Tanrı'nın amacı güzelliği arttırmaktır. Whitehead'e göre güzellik, bir deneyimi meydana getiren çeşitli unsurların karşılıklı uyumu olarak tanımlanır (Whitehead, 1969: 324). Bu anlamıyla güzellik ve uyum arasındaki ereksel ilişki, Whitehead estetiğinin temelini meydana getirir. Estetiğin güzellik ve uyum ilişkisiyle ilgili ikinci yönü söz konusu uyumun niteliğiyle ilgilidir. Filozofa göre “uyum” basit ve karmaşık olmak üzere ikiye ayrılır. Whitehead, deneyimin ontolojisinde kullandığı ikili ayrımı, deneyimin estetik yönünü ifade için de kullanır. Buna göre estetik deneyimi meydana getiren ilişkiler ne kadar yalınsa deneyim o kadar basittir. Whitehead, söz konusu basit deneyimin estetik ifadesine, “*Küçük Güzellik Formu*” der. Bir diğer estetik form ise “*Büyük Güzellik Formu*” dur. Bu formda, estetik deneyimin karşıtlıklardan meydana gelen yoğunluğuna vurgu yapılır (Whitehead, 1969: 324-325).

Büyük ve küçük her iki formuyla güzellik, Tanrı'nın evren üzerindeki ilahi maksadının birer yansımasıdır. Ancak Whitehead'e göre Tanrı, yaratıcı ilerlemede her zaman yoğunluk ilişkilerini gözetir (Whitehead, 1967: 161). Buna göre “Küçük Güzellik Formu” karşısında içsel yoğunluğundaki fazlalıkla “Büyük Güzellik Formu”, Tanrı'nın evren üzerindeki amacını ifadeye daha yakındır. Whitehead'in iki form arasında kurduğu ilişkideki önemli ayrımı anlayabilmek için konu şu şekilde özetlenebilir: “Küçük Güzellik Formu”nun kaynağı olarak karşıtlık ilişkisini dışlayan basit deneyim, ontolojik anlamda bilfiil şeylerin somutlaşma süreçlerindeki düzenliliğe karşılık gelir. Karşıtlığı dışlayan niteliğiyle düzen, bilfiil şeylerin hazını arttırmada gerekli hammaddedir (Cobb ve Griffin, 1976: 59). Ancak varoluşun hammaddesi olan bu düzende yaşanan haz, karmaşadan ortaya çıkacak

uyumdaki hazza nispetle son derece zayıftır. Oysa hazzın yükseltilmesi, yaratıcı evrimin bütün süreci boyunca Tanrı'nın ilk ilgisidir (Whitehead, 2001:116).

Tüm bu söylenenler neticesinde Whitehead'in felsefesinde sürecin haz tarafından şekillendirildiği, Tanrı'nın evren üzerindeki asli amacının hazzı arttırmak olduğu, hazzın yüksekliğinin deneyimin basitliğine değil, karmaşıklığına bağlı olduğu görülmektedir. Whitehead'in ontoloji, teoloji ve estetik gibi farklı perspektiflerden ortaya koyduğu bu düşünceler, evrendeki işleyişin "kaostan türetilmiş düzen"e doğru eğilimli olduğuna işaret etmektedir (Whitehead, 1969: 354).

Whitehead'e göre Tanrı, varlık üzerindeki hazza yönelik amacını gerçekleştirmek için bilfiil durumları yeniliğe teşvik eder. İnsan merkezci olmayan bu anlayışa göre haz, tüm varlıkları motive eden temel prensiptir. Estetikten alınan "yoğunluk" kavramıyla ilişkilendirildiğinde buradaki yenilik, zaten var olan formların kendilerini tekrar etmeleri anlamına gelmez. Söz konusu olan, bir araya gelmesi düşünülemeyen yaşam formlarının etkileşime girerek ortaya çıkaracakları yeniliktir. Tanrı bu anlamda varlığı, dünyayı gerçekleştirmenin yeni formlarına doğru cezbeder (Cobb ve Griffin, 1976: 42).

Whiteheadci anlamda cezbetme kavramı geleneksel teizme yabancıdır. Süreç teologları, geleneksel teizmin Tanrı'sının cezbedici değil, "mutlak kontrol edici" bir karakterde olduğunu ileri sürerler. Oysa aynı teologlara göre Whitehead'in Tanrı'sı, varlığı kontrolden ziyade, onu farklı ve yeni yaratımlara doğru kışkırtmayı amaçlar (Cobb ve Griffin, 1976: 57). Bu fikrin altında yatan temel teolojik argüman, Tanrı'nın bilgisi problemine dayanır. Whitehead'e göre Tanrı, henüz gerçekleşmediği için geleceği bilmez (Whitehead, 1967: 327). Dolayısıyla henüz varlığı söz konusu olmayan geleceğe göre denetleyicilik vasfı Tanrı'ya yüklenemez. Tanrı sadece varlık üzerinde amaç edindiği hazzı arttırma prensibine göre aktüalitelere ikna edip, teşvik eder.

Whitehead'e göre Tanrı, varlık üzerindeki tüm bu etkinlikleriyle bilfiil şeyler adına risk alır. Riskin nedeni, içinden geçilmekte olan an itibarıyla henüz geleceğin var olmaması sebebiyledir. Tanrı, aktüel gerçeklikleri ikna olmaya teşvik eder ancak ikna olan varlığın gelecekte yaşayacağı somut gerçeklik belirsizdir. Whitehead, Tanrı'nın riski teşvik eden bu özelliğini, onun "maceracı seven" karakteriyle ilişkilendirir. Süreç teologlarına göre maceracı yönüyle Tanrı, evrendeki karmaşanın da sebebidir (Cobb ve Griffin, 1976: 59).

Görüldüğü gibi Whitehead'in süreç felsefesi düzenlilikten çok yaratımı, değişimi, başkalaşmayı, yenilenmeyi, macerayı esas alan ontolojik bir zemine sahiptir. Ortalama bir insan doğduğu düşünsel, törel, etik, politik düzen içinde kendisine bir kimlik inşa edip, yaşamını bu mecrada sürdürmeye çalışır. Bu çerçevede yüzyıllar içinde oluşmuş yaşam alışkanlıkları, bireyleri farklı gördükleri deneyimlere karşı çekingen kılar. Oysa Whitehead'in önümüze koyduğu ontolojik gerçeklik, kanıksanan bu durumun aksine işaret eder. Haz kapasitesini arttırmak için çabalayan bilfiil şeyler, bunu gerçekleştirmek için basitliği ve tekdüzeliği değil karmaşa, fark ve çeşitliliği tercih etmektedirler. Buna göre farklılıklardan kaçmadan onlarla ya da onlar sayesinde kurulacak yeni yaşam biçimlerine yönelmek ontolojik gerçekliğe daha yakındır.

Whitehead'in felsefesinin genel hatlarıyla aktarılan bu hali, insan yaşamını değişime zorlayan farklı türden deneyimlere karşı pozitif bir şema olarak kullanılabilir. Geline aşamada söz konusu şema, insan yaşamı için başlı başına yeni bir deneyim olan Covid-19 pandemisine uyarlanarak, konuyla ilgili nasıl bir neticeye ulaşılabilir bu araştırılacaktır.

4.2. Whitehead'in Süreç Felsefesi Bağlamında Pandemiye Düşünmek

Whitehead'in ontolojisinden hareket edecek bir pandemi yorumu, ilk olarak yaşanan durumun psikokaotik tarafla ilgilenmekle işe başlayabilir. Teknik anlamdaki birçok detay önemli olmakla beraber, pandeminin kitleler üzerinde yarattığı korku olayın en önemli yanlarından birisidir. Agamben'in siyasi saiklerle ilişkilendirecek kadar büyüttüğü toplumsal korku, yarattığı etki bakımından hafife alınamaz. Söz konusu korkuyu doğuran sosyopsikolojik durumun kısa analizi şu şekilde yapılabilir: Pandemi karşısında yaşanan korkunun temelinde, insanın farklı bir yaşam formuyla karşılaşmasının yarattığı endişe vardır. Salgına hazırlıksız yakalanan insanlık, yaşanan olay karşısında geleneksel yaşam alışkanlıklarını değiştirmek zorunda kalmanın telaşına kapılmıştır. Korkuyu arttıran bu kargaşa, bir an önce eski yaşam biçimine geri dönme hırsını tetikleyerek, olayı başka açılardan düşünmenin tüm yollarını kapatmıştır. Pandemi olayı üzerine yapılan bu kısa değerlendirme yaşanan tüm süreci açıklamaya yetmez. Ancak pandemi-insan ilişkisinin çok önemli bir boyutunu yansıttığı da göz ardı edilmemelidir.

Pandemiyle beraber hayatın olağan akışının bozulmasından kaynaklanan korku, düzensizlik ya da kargaşa kavramlarına yüklenecek yeni anlamlarla hafifletilebilir. Whitehead'ın geliştirdiği ontolojik perspektif, kavrama yüklenecek bu yeni anlamlar için önemli bir katkı sağlamaktadır. İkinci bölümde ortaya koyulduğu gibi Whitehead'ın sistemi, düzen fikrinden ziyade karmaşa fikrine yatkın bir felsefedir. Bu sisteme göre deneyimin ontolojik, estetik, teolojik tüm yönleri, değişimi olumluyan yaratıcı yenilenmeyi esas alır. Tanrı'nın varoluştaki hazzı arttırmaya yönelik asli amacıyla uyuşan bu esas, deneyimi basitlikten karmaşıklığa doğru kışkırtır. Bu çerçevede şunu söylemek mümkündür: Whitehead'ın felsefi sistemi içinde bahsi geçen karmaşa, gündelik dilde anlaşılan haliyle negatif bir anlama sahip değildir (Cobb, 2002). Tersine, daha yüksek kapasiteli varlıkların ortaya çıkmasının ontik zemini olarak karmaşa, bu niteliğiyle pozitif bir anlamdadır. Korku ve karmaşa kavramlarına yüklenen bu anlam, Covid-19 pandemisinin yarattığı panik durumunu tümüyle ortadan kaldırmaz. Ancak yaşanan duruma karşı daha rasyonel tepkiler vermek için önemli bir işlev görür.

Whitehead'ın ontolojik dizgesi varlıkta kalıcılığı değil, başkalaşarak yenilenmeyi esas alır (Whitehead, 1967: 529). Bu esasa göre bilfiil durumlar, subjektif formun fiziksel ve ruhsal kutuplarını kullanarak kendilerini var ederler (Albayrak, 2000: 13). Bilfiil şeyin deneyim çeşitliliği ne kadar karmaşıkça, yaşanan deneyimin niteliği de o kadar fazladır. Buna göre oluş sürecini meydana getiren ilişkilerin farklılıkları olumsuzluğa değil, olumluluğa işaret eder. Yukarıda detayları verilen bu düşünceler, Covid-19 pandemisine uyarlandığında şu tür bir düşüncenin önünü açar: Covid-19 ve insan ilişkisi, insanlığın geçmiş deneyiminde karşılığı olmayan bir ilişki olarak farklı türden bir karşılaşmadır. Ölümcül riskine rağmen bu karşıtlık, temel düzey sağlık önlemlerinin alınması şartıyla insanlık deneyimindeki başkalaşmanın bir olanağı olabilir.

Covid-19 pandemisi insanlığın yaşam deneyiminin başkalaşmasını sağlayabilir mi? Bu soruya çoğunlukla evet şeklinde cevap verilmektedir. Ancak buradaki evet, başkalaşmanın olumlu yönüne değil, olumsuz yönüne vurgu yapar. Buna göre cevap şu şekilde yorumlanabilir: *Pandemi, mevcut yaşam biçimimizi değiştirmiştir ancak bu istenen bir şey değildir.* Covid-19'un yarattığı şokun etkisiyle kısa yoldan kendisine ulaşılan bu yargı, birbiriyle bağlantılı iki temel imleme sahiptir: Bunlardan ilki, yargıda mündemiç alışılmış yaşam standardını koruma yönündeki ısrardır. İkincisi ise yargının kanıksanmış yaşamı eleştiren düşünceleri baskılayıcı özelliğidir. Krize verilen dünya çapındaki tepkiler etik, politik, hukuki, kültürel, ekolojik bir çok temel problemi gizlerken, pandemi öncesi yaşamın iyi olduğuna dair bir inanç her geçen gün güçlenmiştir. Krizin yarattığı panik havası insanlığı evlere kapatmış, değişeceği düşünülen alışılmış hayat biçimi kutsallaştırmıştır. Dolayısıyla böyle bir dönemde başkalaşma ve değişim gibi kavramlar birer tehdide dönüşüp pozitif yönlerini yitirirken, değişim karşıtlığı ve eskiye özlem popüler bir duygu haline gelmiştir.

Pandemi, gerekli önlemler alınmadığında insan varlığı için ölümcül bir olaya dönüşebilmektedir. Ancak durumun böyle olması, pandemiye yaşama ait bir olay olmaktan çıkarmaz. Bu anlamda yaşamın kendisine ait bir olaya insanın mevcut standartlarından hareketle mutlak bir olumsuzluk yüklemek, her şeyden önce ontolojik olarak doğru olmayacaktır. Konu böyle ele alındığında pandemiyle ilişkinin rasyonel boyutları üzerine düşünmek mümkün hale gelir. Hastalığı mutlak bir kötülük olarak tanımlayıp, mevcudu koruma adına içe kapanmak, pandemiyle yaşanan durumun pozitif anlamda yaratabileceği bütün olasılıkları ortadan kaldıracaktır. Burada şu sorulabilir: İnsanlık pandemiye mutlak bir kötülük olarak ilan etmeden kendi yaşamının gelişiminde nasıl kullanılabilir? Pandemiyle girilecek olumlu bir ilişkinin felsefi zemini sağlandıktan sonra, bu soruya değişik açılardan cevap verilebilir. Ancak burada konu tek bir noktaya sınırlandırılacaktır: *Başkalaşma enerjisi.*

Whitehead'ın ontolojik perspektifinden bakıldığında yaşanan pandemi olayı, mevcut yaşam standartlarının sorgulanıp bu standartların yükseltilmesinde bir enerji kaynağı olarak kullanılabilir. Yukarıda, yaşamı meydana getiren bilfiil durumların haz kapasitelerini artırma arzularından bahsedilmişti. Whitehead'e göre bilfiil durumların yaşayacakları hazzın yoğunluğu, varoluş süreçlerinde girdikleri ilişkilerin karmaşasından ortaya çıkacak uyuma bağlıdır. İlişkide karşıtlık ne kadar fazlaysa, yaşanacak haz o kadar fazladır (Cobb ve Griffin, 1976: 64-65). İnsan-pandemi ilişkisi en temel özelliğiyle farklı iki yaşam formunun *karşılaşmasını* anlatmaktadır. Bu anlamda üzerindeki tüm olumsuz algıya rağmen Covid-19, karşılaşma ontolojisinin olumlu tarafından değerlendirmeye açıktır. Arundhati Roy'un koronavirüs hakkında söylediği şu cümleler bu düşüncüyü destekler niteliktedir: *"Tarih boyunca pandemiler, insanları geçmişten kopararak yeni bir dünya hayal etmek için zorladı. Bu da farklı değil. Covid-19 pandemisi bu dünyadan başka bir dünyaya açılan bir geçit, bir portal."* (Roy, 2020). Karşılaşma ontolojisinin sağladığı olanaktan faydalanarak, Roy'un belirttiği bu portaldan yeni bir dünyaya doğru bakmak, yaşanan irrasyonel korku halinin izalesine yardımcı

olacaktır. Ardından böyle bir bakış, insan-dünya ilişkisinin yeniden formüle edilebilmesi için düşünsel kanallar açarak, geleneksel yaşam modellerine bağımlılığı ortadan kaldıracaktır.

Bir diğer konu olarak, Whitehead'in sisteminin semavi dinlerin pandemik olaylar için kullandığı "ilahi uyarı" kavramını farklı şekilde yorumlamak için sunduğu imkânlarla bakılabilir. Yukarıda Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ın ilahi uyarı kavramını, Tanrı'nın meşru addettiği bir yaşam biçiminden sapmaya karşı ikaz olarak kullandığı görüldü. Covid-19 pandemisiyle ilgili dini yayımlara bakıldığında, geleneksel yorumun mevcut pandemiye de uygulandığı görülmektedir. Bu yayımlara göre dünyada yaşanmakta olan etik, politik, ekolojik vs. birçok problem pandemi ile ilişkilendirilir. Buna göre, Covid-19 pandemisi insanların neden olduğu tüm bu problemlere karşı Tanrı'nın bir uyarısı olarak gönderilmiştir.

Geleneksel yoruma göre ilahi uyarı kavramı, insanların hayat tarzlarında meydana gelen bozulmanın Tanrısal ikaz ya da cezayla *düzeltilmesi* olarak anlaşılmaktadır. Bu konuda üç semavi dinde benzer bir anlayışın olduğu açıktır. Whitehead'in ontolojik perspektifi bu tür bir bakış açısının oldukça dışına düşen bir yoruma imkân tanır. Buna göre ilahi uyarıyı, aslından sapmış bir hayatı ideal bir forma göre "*düzeltilmek*" yerine, daha gelişmiş yeni biçimlere doğru yeniden "*düzenleme*" çağrısı olarak anlamak mümkündür. Whitehead'in sistemi böyle bir kavramsal yeniliğe zemin olabilecek ontolojik, estetik ve teolojik imkân sunar.

Peki, "ilahi uyarı" kavramı hayatı yeniden düzenleme olarak anlaşıldığında, bu düzenleme hangi prensipleri esas alacaktır? Bu soruya filozofun sistemindeki iki temel noktaya işaret edilerek cevap verilebilir. Bunlardan ilki Whitehead'in hazzı esas alan deneyim ontolojisidir. Whitehead'e göre bilfiil şeyler, yüksek haz kapasitelerine ulaşabilmek için hayatı geliştirerek var etmeyi arzu ederler. Bu arzu kendisini subjektif formun bilfiil şeyleri yeni varoluş olanaklarına sürüklerken yaptığı tercihlerde gösterir. Whitehead'e göre bilfiil varlık, subjektif form aracılığıyla kendini sürekli ve yeniden *düzenler*. Buna göre yaşanan pandemi olayı, mevcut yaşam standartlarının yeniden düzenlenmesine aracılık eden tanrısal bir uyarı olarak düşünülebilir.

İkinci olarak, ontolojik düzenleme eylemine yön veren haz prensibi estetik bir kavramı gözetir: Güzellik. Whitehead'e göre varoluşun gayesi ve yönü güzelliğin var edilmesine doğrudur. Her bir bilfiil şey, Tanrı'nın kendilerini teşvik ettiği güzelliğe doğru eğilim duyarlar (Sherburne, 1966: 183). Tanrı'nın bu teşviki, varlık üzerindeki asli amacının bir gereğidir; çünkü Tanrı, bilfiil şeylerin deneyim hazlarını arttırmayı arzu eder. Bilfiil varlıkların yaşadığı deneyimin çeşitlilik ve yoğunluğu ne kadar fazlaysa, evrende yaşanan toplam haz o kadar fazladır (Sherburne, 1966: 206). Başkalaşma ve yenilenmeyi esas alan bu haliyle Whitehead'in felsefesi, bir düzenleme felsefesi olarak düşünülebilir. Bu felsefeye göre kesintisiz bir süreç olarak hayat, kendini yenileyerek ortaya çıkacak daha güzel formlara doğru gelişir.

Yaşanan tüm olumsuzluklarla birlikte insan-pandemi karşılaşması şu soruyu zorunlu kılmıştır: İnsanın mevcut yaşam standardı bugün olduğu haliyle sürdürülebilir mi? Bu soruya insan hayatını tehdit eden yönleriyle pandemiyle benzer özelliklere sahip iklim krizi, kıtlık, nükleer tehdit gibi sorunlar ilave edildiğinde cevap açıktır. Hiç kuşkusuz insanlık, endüstri devriminden buyana geliştirmeye çalıştığı yaşam modelini yeniden düşünmek ve insan dünya-ilişkisini tekrar düzenlemek zorundadır. Her gün medyadan aldığı ölümcül haberlerle irkilen insanlar, yaşam standartlarını sorgulama gerçeğiyle karşı karşıyadır. Küresel ölçekte yaşanan tüm değişimler hayatı yeniden düzenlemeyi zorunlu kılmaktadır.

Whitehead'in felsefesinden hareketle ilahi uyarı kavramını farklı bir bakışla yorumlamak, hayatı yeniden düzenleyebilmek için gerekli teolojik desteği sağlayacaktır. Bu bakış açısına göre ilahi uyarı, bozulmuş bir yaşamı aslına döndürmek için bir ikaz olarak anlaşılabilir. Whiteheadyen perspektife göre uyarıdan anlaşılması gereken şey, yaşamın yeni deneyimlere doğru geliştirilmesidir. Esas olan yaşanmış bir deneyime geri dönmek olarak değil, yeni bir yaşam modellerine teşviktir. İlahi uyarı kavramına kazandırılacak ontoloji temelli bu yorum, pandemi gibi muhtemel problemler karşısında hayatı yeniden düzenleyebilmek için teolojik destek sağlayacaktır.

5. SONUÇ

İnsanlık tarihi değişimlerin tarihidir. Jeolojik olaylardan endüstriyel etkilere kadar çok sayıda faktör bu değişimlere kaynaklık etmiştir. Tarih boyunca insan yaşamına dâhil olan pandemiler bu faktörlerden biridir. Pandemi olaylar etki güçlerine göre her zaman geleneksel yaşam alışkanlıkları üzerinde gerilimler yaratmışlardır. Küçük çaplı pandemiler yaşamın olağan akışını değiştirmeden

atlatılabilmişken, büyük çaptakiler insanlığı çok boyutlu değişimlere zorlamıştır. Yarattığı küresel etkiyle Covid-19 pandemisi bu çaptaki pandemilerden biridir.

Dünya Sağlık Örgütü 12 Mart 2020’de Covid-19’u küresel ölçekte bir pandemi olarak ilan etti. Pandeminin ilanıyla tüm uluslar, DSÖ’nün belirlediği program çerçevesinde hastalıkla mücadeleye başladılar. “Sosyal Mesafe”, “Karantina”, “Evde Kal” gibi uygulamalar hızla hayata geçirildi. Yaşanan tüm bu pratikler insanlar için sıra dışı şeylerdi. Ancak virüsün ölümcül gücü, sıkıntı verici bu uygulamaların hayata geçirilmesini kolaylaştırdı.

2022 yılının Ağustos ayı itibariyle devam etmekte olan Covid-19 tecrübesinin genel seyrinde, bazı noktalar dikkat çeker: Bunlardan ilki, virüsü önleyecek aşımın bulunması için verilen yoğun mücadeledir. Diğeri ise evlere kapanmaktan bıkan insanların eski yaşamlarına duydukları özlemdir. Uzunca bir dönem ekranlardan ölüm ve vaka sayılarını takip etmek zorunda kalan insanlar, bir an evvel bu durumdan kurtulup eski standartlarına geri dönmek için derin bir arzu duydular.

Son derece masum sayılabilecek bu beklentide, olayın ölümcül etkisi nedeniyle görülmesi zorlaşmış bazı sorunlar vardır. Bunlardan en önemlisi virüsün ölümcül tehdidi karşısında paniğe kapılan insanların, küresel birçok problemin kaynağı olan hayat tarzını mutlaklaştırmış olmalarıdır. Pandemi öncesinde çeşitli açılardan eleştirilen tüketime dayalı endüstriyel yaşam, sosyal hayatı zorunlu olarak kısıtlayan önlemler nedeniyle üzerindeki negatif algıdan kurtulmuştur. Tüketimin teşvikine dayalı sosyal hayatta meydana gelen kesinti, insanlarda büyük bir boşluk duygusu yaratmış ve her ne pahasına olursa olsun eski yaşam alışkanlıklarına dönmek insanlar için en önemli mesele haline gelmiştir.

Çalışmada, Covid-19 virüsünün neden olduğu panik duygusuyla insanların içine düştükleri bu anfor sorgulanmaktadır. Bu bağlamda Alfred N. Whitehead’in süreç felsefesinde ortaya koyduğu ontolojik, estetik, teolojik perspektif, soruşturma için bir referans olarak alınmıştır. Buna göre hayatın mevcut standartlarının değişmeyeceği yönündeki genel kanaat, Whitehead’in değişim esaslı ontolojisi temel alınarak eleştirilir. Whitehead’e göre evreni meydana getiren bilfiil durumlar statik bir varoluşa sahip değillerdir. Aksine değişme, başkalaşma, yenilenme oluş deneyiminin temel dinamiğidir. Tanrı, tüm bilfiil şeyleri gelişme yönünde değişime teşvik eder. Dolayısıyla tarihin hiçbir anındaki yaşam tarzı mutlak değildir.

Whitehead’e göre hayatı meydana getiren bilfiil durumların deneyim çeşitliliği ne kadar fazla ise yaşanacak haz o kadar fazladır. Bu prensip deneyimi karşıtlık ilişkilerine doğru devindirir. Whitehead’e göre yaşam tekrarı değil macerayı, risk almayı sever. Girdiği karşıtlık ilişkileriyle değişen, başkalaşan deneyimler, kendini tekrar eden deneyimlere kıyasla daha yüksek hazlara ulaşırlar.

Bu çalışmada pandemi, yaşam alışkanlıklarını değiştirmeye zorlayan bir karşıtlık ögesi olarak alınmıştır. Maruz kaldıkları olay nedeniyle yaşam biçimlerini değiştirmek zorunda kalan insanlar, pandemiye olumsuz bir durum olarak tanımlamışlardır. Ancak bir yandan pandemiyle mücadele edilirken, diğer yandan probleme kaynaklık eden durumları ortadan kaldırmak, krizden faydayla çıkma anlamında değerlidir. Whitehead’in süreç felsefesi ontolojik, estetik ve teolojik yönleriyle söz konusu bu değişimi onaylar.

Çalışma, ikinci bir mesele olarak Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’ın pandemi kavramına yaklaşımını inceler. Kavramın, bu dinlerin geleneksel yorumlarında kazanmış olduğu anlam, Whiteheadyen bir perspektiften tartışılır. Üç Sami dinin salgın hastalıklarla ilgili genel yorumu, bozulmuş bir yaşam biçiminin daha yetkin bir modele göre “düzeltilmesi”dir. Buna göre Tanrı, gönderdiği salgın hastalıklarla insanları uyarak, bozmuş oldukları yaşam biçimlerini düzeltmelerini ister.

Whitehead’in felsefesi söz konusu geleneksel yoruma bir başka boyuttan bakabilmeyi sağlar. Filozofun ontolojisine göre yaşam saf düzenden ibaret değildir. Aksine kaotik olaylar yaşamın gelişiminde zorunlu birer öğedirler. Pandemi tüm olumsuz görüntüsüne rağmen bu öğelerden biri olarak düşünülebilir. Buna göre üç Sâmi dinin Tanrısal uyarı olarak vasıflandırdığı pandemi, hayatı yeniden ve başka bir biçimde “düzenlemeye” zorlayacak kaotik bir olay olarak yorumlanabilir. Eski ve mutlak bir forma göre düzeltme ile farklı bir biçimde yeniden düzenleme arasındaki bu fark, ilahi uyarı kavramına başka bir yönden bakmayı sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

- Agamben, G. (2020a). *Covid-19: Gereksiz Bir Acil Durumun Yarattığı İstisna Hali*. 02.06.2021 tarihinde <https://terrabayt.com/covid19/covid-19-gereksiz-bir-acil-durumun-yarattigi-istisna-hali/> adresinden alındı.
- Agamben, G. (2020b). *Hayatta kalmaktan başka ahlaki değeri olmayan bir toplum nedir?* 16.05.2021 tarihinde <https://uni-versus.org/2020/03/18/ceviri-agamben-mart2020/> adresinden alındı.
- Albayrak, M. (2000). *Tanrı ve Süreç*. Isparta: Tuğra Matbaası.
- Apalı, Y. (2021). Pandemi Döneminin Zorlukları Karşısında Din. *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, (9), 155-168.
- Aydın, S. M. (2000). *Âlemden Allah'a*. İstanbul: Ufuk Kitapları.
- Cobb, B. J. & Griffin, R. D. (1976). *Process Teolog An Introductory Exposition*. Philadelphia: The Westminster Press.
- Cobb, B. J. (2002). *Whitehead's Theory of Value*. 09-11-2011 tarihinde <http://www.religion-online.org> adresinden alındı.
- Esposito, R. (2020). *"Tamamen Tedavi Edinceye Dek"*. 21.02.2021 tarihinde <https://terrabayt.com/covid19/tamamen-tedavi-edilinceye-dek/> adresinden alındı.
- Griffin, R. D. (2007). *Whitehead's Radically Different Post Modern Philosophy An Argument for Its Contemporary Relevance*. New York: State University of Press.
- Griffin, R. D. (1998). *Parapsikoloji Ve Felsefe Postmodern Bir Perspektif*. Yasemin Tokatlı (Çev.). İstanbul: Ruh Madde Yayınları.
- Din İşleri Yüksek Kurumu Başkanlığı [DİYKB] (2020). *İslam'ın Salgın Hastalıklara Bakışı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Nancy, L. J. (2020). *Viral İstisna*. 16.05.2021 tarihinde <https://terrabayt.com/dusunce/viral-istisna/> adresinden alındı.
- Önal, R. (2020). Pandemiye Dini Yaklaşımlar ve Tartışmalar. Fahri Çakı (Ed.), *Modernitenin Pandemik Halleri* içinde (s. 413-436). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Roy, A. (2020). *The pandemic is a portal*. 20.01.2022 tarihinde <https://www.ft.com/content/10d8f5e8-74eb-11ea-95fe-fcd274e920ca> adresinden alındı.
- Sherburne, W. D. (1966). *A Key To Whitehead's Process And Reality*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Turan, R. E. (2003). Bütüncül Yaklaşım ve Whitehead'in Deneyim Kavrayışı. *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi*, (16), 65-81.
- Yücefer, H. (2020). *Agamben'in "Budalalığı": Bir Salgın Nasıl İcat Edilir?*. 21.02.2021 tarihinde <https://www.e-skop.com/skopbulten/agambenin-%E2%80%9Cbudalaligi%E2%80%9D-bir-salgın-nasil-icat-edilir/5785> adresinden alındı.
- Zizek, S. (2020a). *Koronavirüsü, Kapitalizme 'Kill Bill-vari' Bir Darbedir, Komünizmin Yeniden İcat Edilmesine Yol Açabilir*. 13.06.2021 tarihinde <https://terrabayt.com/covid19/zizek-koronavirusu-kapitalizme-kill-bill-vari-bir-darbedir-komunizmin-yeniden-icat-edilmesine-yol-acabilir/> adresinden alındı.
- Zizek, S. (2020b). *Gözetlemek Ve Cezalandırmak Mı? Evet, Lütfen!*. 13.06.2021 tarihinde <https://terrabayt.com/dusunce/gozetlemek-ve-cezalandirmak-mi-evet-lutfen/> adresinden alındı.
- Whitehead, N. A. (1967), *Process and Reality In Essay In Cosmology*, New York: The Macmillan Company.
- Whitehead, N. A. (1969). *Adventure of Ideas*. New York: The Macmillan Company.
- Whitehead, N. A. (2001). *Dinin Oluşumu*. Mevlüt Albayrak (Çev.). İstanbul: Alfa Basım Yayım.